

UDK 811.163.6

Jože Toporišič

Ljubljana

SLOVENSKI JEZIK SE PREDSTAVI

Prispevek je razvojni pregled slovenskega jezika od začetkov do danes. Kronološko predstavlja obdobjiske normativno-razlagalne faze od izvora in poimenovanja slovenščine prek prvih zapisov in postopnega pravorečno-pravopisnega normiranja do slovničnih opisov in razlag in več- ali dvojezičnih slovarjev ter enojezičnih razlagalnih slovarjev slovenščine.

The article is a survey of the development of Slovene language from its beginnings to the present. Chronologically, it presents normative-descriptive phases from its origins and the name »Slovene«; its first recordings and gradual orthoepic-orthographic normalization to grammar descriptions and explanations and multi- or bi-lingual dictionaries to monolingual dictionaries of Slovene.

Ključne besede: slovenski jezik, praslovanščina, Brižinski spomeniki, moderna slovenščina, pravopis, slovaropisje

Key words: Slovene language, Common Slavic, Freising Folia, modern Slovene, orthography, lexicography

1 Identiteta slovenskega jezika

1.1 Ime

Slovenski jezik prvotno pomeni slovanski jezik. Nemci so ta jezik v starini imenovali wendisch oz. Windisch, Slovenci pa tudi kranjski jezik, vendar se to pokrajinsko ime zanj ni uveljavilo, kolikor je šlo za jezik Slovanov, tj. Nenencev na vzhodu in jugu cesarstva, in sicer na južnem Štajerskem in Koroškem, na Kranjskem, Goriškem, pa tudi v Prekmurju, ki je pripadalo ogrskemu kraljestvu, vse druge naše dežele pa Svetemu rimskemu cesarstvu nemške narodnosti.

Osrednji knjižni jezik teh Slovencev se je imenoval kranjski jezik (lingua Latino-carniolana), splošnoslovenski pa je izraz za jezik knjige vseh zgoraj navedenih pokrajin v 2. polovici 19. stol. Slovenski prebivalci Koroške in Štajerske so se imenovali Slovence že v 18. stol. Koren *sloven-* je bil pri Slovanih znan tudi v Rusiji, ob Labi na sedanjem Nemškem (Slovinci), na Slovaškem, pa tudi na hrvaškem kajkavskem (Zagreb, Čakovec, do pred Karlovcem) in še celo čakavskem področju ob Jadranskem morju na jugu vse do Dubrovnika (*slovinski*).

Hrvati naš jezik imenujejo *slovenski*, Srbi *slovenački*, Rusi *slovenskij*, Nemci *Slo-wenisch*, angleško njegovo ime je *Slovene/Slovenian*. Latinski izraz zanj je *lingua Sla- vonica* oz. *lingua Slovenica*. Tudi Slovaki imenujejo svoj jezik *slovenský*, prebivalke so *Slovenke*, jezik tudi *slovenčina*, deželo svojo pa *Slovensko*.

1.2 Družina

Slovenščina je slovanski jezik, skupaj s hrvaščino, srbščino itd. ter z makedonščino in bolgarščino pripada južnoslovanski jezikovni družini slovanščine.

1.3 Slovenščina oz. njena narečja na strnjemem ozemlju Republike Slovenije, sicer pa še v jugozahodnem delu Madžarske (Porabje), v južni Avstriji (Koroška, deloma tudi na Štajerskem), v obmejnem vzhodnem pasu Italije (Furlanija Julijska krajina) ter v izseljenstvu v Evropi, Severni in Južni Ameriki, v Avstraliji in še kje, je materni jezik okrog 2 milijonov ljudi. Slovenci v sosednjih treh državah (Madžarska, Avstrija, Italija) od druge polovice 20. stoletja močno prevzemajo jezike svojih državnih osredij, tj. madžarščino, nemščino, italijanščino, izpostavljeni so neprijazni drži večinskega prebivalstva teh držav: že sedaj so skoraj vsi dvojezični zaradi slovenstvu malo naklonjenih razmer v navedenih državah.

1.4 Narava

Slovenščina je narečno močno razčlenjena. Njene glavne narečne skupine so: gorenjska in dolenska kot osrednji pokrajini, nato pa štajerska, primorska, koroška in neobmejna rovtarska (ta na področju med gorenjščino, primorščino in dolensko); panonska narečna skupina je severovzhodno od štajerske. Poleg tega je še posebno področje t. i. mešanih govorov na jugovzhodnem področju dolensko oz. zahodnem notranjščine. Na obeh osrednjih slovenskih narečnih skupinah, dolensko in gorenjščini, temelji slovenski knjižni jezik, ki obstaja od sredine 16. stol. sem. Naše manjšine na Madžarskem, v Avstriji in Italiji so sestavni deli panonske, štajerske, koroške oz. primorske skupine narečij.

2 Zgodovina knjižne slovenščine

2.1 Uvod

Slovenščina ima potrjeno preteklost do 1. oz. 2. stoletja pred Kristusom: sprva v svoji prednici praslovanščini, ki se je razvila po oddaljitvi od predhodne ji balto-slovanščine (prvo sedaj predstavljata litovščina in latvijščina, nekoč pa je bila še pruščina). Na začetku naše ere se je praslovanščina na področju današnje Belorusije in Ukrajine začela širiti v treh smereh: na vzhod, zahod in jug. Pri tem se je spreminjala v vsej svoji zgradbi: v glasovju, naglasu, oblikah, besedju, besedotvorju, besednozvezju, (frazologiji), besedilnih tipih. Izrazitejši slovenizmi so se začeli pojavljati v 8. stoletju, in sicer po naselitvi v 6. in 7. stoletju že na alpsko-panonskem področju in vse do jadranskega morja na jugu.

2.2 Zgodnja slovenščina (oz. praslovanščina omenjenega področja na prehodu v slovenščino (600–1000). Pričevanja zgodnjega razvoja.

Slovanski predniki Slovencev. Zlasti viden dogodek v zvezi s tem je bil odhod Langobardov s področja vzhodnih Alp in Panonije l. 568. En del teh alpsko-panonskih

Slovanov je bil v letih 623 do 658 zajet v državni tvorbi Sama. Do sredine 8. stoletja so bili samostojna kneževinska tvorba, leta 742 pa so bili pridruženi Bavarski, bili nato tudi pokristjanjeni (s salzburškega oz. oglejskega cerkvenega središča). Bili so deležni odredbe Karla Velikega, da je treba osnovna krščanska besedila prevajati v ljudske jezike, nemščino, fracoščino, torej tudi slovanščino. Pisno so ta besedila 9. stoletja izpričana iz poznejših časov: Brižinski spomeniki s preloma 1. in 2. tisočletja (splošna spoved, pridiga), pozneje še očenaš, češčena Marija, vera iz let 1362–1390 (Rateški/Celovski rokopis). Podobna besedila so izpričana tudi v Stiškem rokopisu (1428–1440) ter v Starogorskem rokopisu (1492–1498).

2.3 Jezikovne značilnosti teh spomenikov so prikazane v 2. obdobju, tj. v letih 1000 do 1500. Tukaj iz Brižinskih spomenikov navedimo le nekaj značilnosti:

Praslovensko	Brižinski spomeniki	Moderna slovenščina	Angleščina
<i>et'ě</i>	<i>ecě</i>	če	<i>if</i>
<i>dědzь</i>	<i>děd</i>	<i>děd</i>	<i>forefather</i>
ne	ne	ne	not
sъgrěšilъ	sъgrěšił	grešił	sinned
stárosti	stárosti	stárosti	old age
prijeml'ot'i	prijeml'ócъ	prejemajóč	receiving
rědi	rěd	red	order
bez(i)	bez	brez	without

Slovenske posebnosti v jeziku so: šibki polglasniki praslovanščine so se zgubili, npr. *dědzь* > *déd*, *dědzьcь* > *dědzьc*, *zачnešъ* > *zачneš*; sklop *dj* > *d' > j*, *tj* > *t' > č* > *č*; sredinski *y* > *i*: *дѣтъ* > *dim*; *јего* > *jega*; rod. množine *грѣхъ* > *грѣхѡв*, tož. mn. *грѣхы грѣхе*; *aje* ipd. > *a*, npr. *дѣлаješ* > *délaš*; *bratrъ bratra* > *brat bráta* itd.

2.4 Dialektalizacija slovenščine (1000–1500)

1. Na Koroškem (Rateče): *Očà nàš, kir si u neběsih, posvečenu bōdi tvoje imē ...* – češčena si Marīja, gnáde pàlna, gospōd s tabŏ, žęgnana si mej ženâmi inu žęgnan je sâd tvojegà telęsa. 1362–1390
2. Na Dolenjskem (Stična): *Jâz se dâlzân dâm, kir sem se od Bûga obrnił inu od néga zapûvidi, kir sam bogâ zatâjil z mějmi hudějmi dějli inu sam se vołnû vdâl ti oblâsti tigâ hudíča ...* začetek 15. stoletja.
3. Na Primorskem (Stara Gora): *Jést vęrjo na bŏga vsegà mogŏčiga otcà, stvârnika nebês inu zeml'ę inu na Jęzuša Krístuša siñû edfniga gospŏdi našiga ...* Meja med 15. in 16. stol.
4. Na Gorenjskem (Kranj): *Jèst pæršęzem nášemu gospûdi, krėjlu, dežęlskimu vivŏdi, ríhtarju jenu gmějni tigà męsta an zvęst jenu pokŏrin Bûrgar bíti, nih zapûvid inu prepûvid dæržâti, nih núc potráhtati jenu škŏdo podstopíti ...* Prva polovica 15. stol.
5. Na Štajerskem: *Prjâtelji nè málu za tabŏj plâčejo, trúplu v jámo vlŏžijo, hítru te pozâbijo. Káče, črvję nu zábe te tâmkaj čákajo /.../ Énu léjtu mîne, věč te ne spûmnijo, kŏže, mesâ ne vîde, aku grŏf odkrįejo ...*

6. V Prekmurju (Martjanci): *Dámo na znânje vsêm, kim se gôdi pristojí, po vêtom nášem lîste, da negdêšnji vu Krîstuší preminôči naši brátove i počtêni cêhmeštri Svétoga Martína /.../ bilí so dalí cerkvêni vinôgrad Vûče Gomíle v rôke nášemu gmájnaru Fêrencek Jûku po kâniškom vzetjêj na štíto lèto /.../ 1604 /.../ 1643.*

2.5 Od izrazitih narečij do splošnega knjižnega jezika: izbira in uzakonitev (1500–1615)

V predknjižnem, t. i. pismenskem izročilu (pred letom 1550), imamo potrjenih nekaj besedil različnih narečnih podstav. Knjižno izročilo se je začelo na nadnarečni podstavi govora Ljubljane, kakor ga je izoblikovala pridigarska praksa sedanje ljubljanske škofije (ustanovljene leta 1461 oz. 1462). Začetnik slovenskega knjižnega jezika, Primož Trubar (1508–1586), je več let pridigal tudi v Ljubljani. Jezik Ljubljane je imel bolj dolenjsko narečno podstavo, vplivano deloma od gorenjske, tako da je imel razmeroma široko govorno osnovo središča slovenskega prostora, medtem ko so bile starejše škofije na slovenskem jezikovnem ozemlju nekako mejne: krška (= sedanja celovška) ustanovljena 1072, labotska 1228 (nato od 1859 mariborska) in sekovska (sedaj graška) 1219.

Trubarjev protestantski knjižni jezik je poznal trikotniški pisni vokalizem *i e ε a o o u* + nadstropni *ə*, vendar z dolenjsko posebnostjo, da se je del sredinskih zadnjenebnih samoglasnikov pomaknil v nasprotni smeri urnega kazalca (*u > ü, o > u, a > ä*, dolgi jat pa je bil mestoma dvoglasniški (*é > ej/ie*). Za naglašeni dolgi jat je Sebastijan Krelj uvedel zapis s črko *é*, za polglasnik pa *ê*. Prvotno ima slovenščina 8 samoglasnikov, 4 pare zvočnikov (*v j, r l, m n, l' ņ*), nezvočniki pa so zvonečnostno parni *p-b, t-d, k-g, s-z, š-ž*, ali pa neprani (*f, c, č, h*), skupaj 14. Vseh fonemov je bilo torej $8+8+14=30$, pozneje smo dobili še *dž*.

Naglas je bil tonemski na dolžini ali na kračini, zadnje- ali edinozložne kračine pa so imele le iktus. Mestu naglasa se je posvečal že Adam Bohorič (1584). Slovenščina ima 4 oblikoslovne naglasne tipe: nepremičnega na osnovi, premičnega na osnovi, končniškega in mešanega. Besednih vrst je bilo (kot še zdaj) 9: samostalniška beseda, pridevniška beseda, glagol, prislov, povedkovnik – veznik, predlog, medmet, členek. Sklonov je bilo 6: imenovalnik, rodilnik, dajalnik, tožilnik, mestnik in orodnik; števila 3: ednina, dvojina, množina; osebe 3: *jaz delam, ti delaš, on dela*; nakloni 3: indikativ *delam -š, -ø*, imperativ *delaj*; *-va -ta; -mo -te*, kondicional *delal -a -o bi, delal -a -o bi bil -a -o*; časi so 4: prezent *delam, bi delal*; preterit *delal sem, delal bi bil*; futur *delal bom* (en sam je nezložen: pomožnik *bom*); pluskvamperfekt *storil sem bil*; deležniki so 3: istodobnostni *delajoč -a -e*, preddobnostni *vstopivši -a -e*, stanjski *pohvaljen -a -o* oz. *ubit -a -o, usahel -hla -o*; glagolska povedkovnika 2: opisni *delal -a -o* (tvorni) in *delan -a -o* oz. *ubit -a -o* (trpni); deležji 2: istodobnosti *sodeč* oz. *prepevaje*, preddobnosti *vstopivši*; supin 1: prvotno samo pri nedovršnikih *delat*, sedaj tudi pri dovršnikih *popravit*; nedoločnik 1: *delati, reči* zborni, *delat, reč* pogovorni.

Spoli so v slovenščini 3: moški *hrast, zelen, zelenel, ubit*, ženski *lipa, zelena, zelenela, posekana, srednji mesto, zeleno, cvetelo, porušeno*; podspola sta 2: živost *vidim leva* (proti *vidim grad*), človeškost (*kdo prihaja* proti *kaj prihaja*).

Lastnostni pridevniki poznajo 2 vrsti stopnjevanja: tristopenjsko *lep lepši najlepší*, dvostopenjsko: *lep prelep*.

Samostalniške besede so večinoma samostalniki; ti so števniki (*dom*) ali neštevniki (*voda* snovni, *lepota* abstraktni, *hrastje* skupni). Zaimenskih samostalniških besed je več vrst: osebni zaimki (*jaz, ti, on -a -o*, prva dva trospolska), osebni povratni (*se, sebe -i ...*). Osebni samostalniški zaimki poznajo v R, D in T tudi naslonske oblike, npr. *mêne me*.

Poleg te vrste samostalniških zaimkov pozna slovenščina še zaimke tipa *kdo – kaj* (človeško : nečloveško) z več razredi; ti so: vprašalni *kdó – káj*, oziralni *kdór – kâr*, nedoločni *nekdó – nékaj*, poljubnostni *kdó – káj*, mnogostni *mársikdó – mársikáj*, oziralni poljubnostni *kdór kóli – kâr kóli* (pišejo se tudi skupaj), celostni *vsákdó – vsê*, nikalni *nihčê – nič* glede na človeškost, nevtralni pa so: drugostni *drúg -a -o*, istostni *ísti -a -o*, kazalni *tá -á -ó, tísti -a -o, óni -a -o*. Teh 11 razredov poznajo tudi pridevniški zaimki, npr. lastnostni (kakovostni *kákšên -šna -o* oz. lastnostni merni *kólikšên -šna -éno*), vrstnostni (*katéri -a -o*), svojilni (*čígáv -a -o*) in količinski (števniki): (glavni *ên éna -o*, vrstilni *prívi -a -o*, ločilni *enój -a -e*, množilni *enójen -jna -o* in nedoločni *nékaj*). Pri prislovnih zaimkih ločimo prostorske (*kje, kam, kod – mestovni, smerni, poti/ razmeščenostni*), časovni npr. *kdaj*, lastnostnostni *kako, koliko*. – Supin je nedovršna glagolska oblika ob glagolih premikanja: *grem spat*.

Predikativni so besedna vrsta, ki s pomožnikom *biti* nadomešča glagol: *všêč biti* (= ugajati): *všêč sem, všêč sem bil, všêč bom, všêč bi bil, všêč bodi*. Enako: *biti tiho* (= molčati).

Prislov je sklonsko nepregibna besedna vrsta, izražajoča prostor (*doma, domov, ponekod*), čas (*včera, predvčerašnjim, pojutrišnjem*), lastnost (*počasi, hitro; hitreje; prepočasi; najhitreje*).

Slovnice besedne vrste so 4: veznik (*in, če*), predlog (*brez, k*), členek (*češ, tudi*) in medmet (*hej, joj*): *oče in sin; oče s sinom, brez denarja, k materi; tudi mi, joj (kako lepo je)*.

Od 6 slovenskih sklonov so prvi štirje kakor v nemščini, 2. do 4. nepredložni ali predložni, 5. in 6. pa samo predložni; zvalnik je slovenščina zgodaj izgubila; zdaj se zanj uporablja imenovalnik. Sklonske končnice so v slovenščini zelo izrazite, homonimnosti v okviru posameznih števil je malo, pa še tu je lahko razlika v tonemu, npr. *lipo* tož. proti *lipo* or. Razen sedanjika so časi zloženi, nezloženi prihodnjik je samo *bom*.

V 17. in 18. stoletju se pojavljajo neosrednja knjižna izročila: primorsko (Alasia da Sommaripa 1607), zlasti pa prekmursko (Franc Temlin 1715), koroško (Ožbolt Gutsman 1770, 1789) in štajersko (Leopold Volkmer 1789, 1807; 1836 izdal slovnico Anton Murko). Zanimiva »ostanka« provincialne knjižnojezikovne norme sta dve pisni/knjižni izročili: rezijansko in beneškoslovensko, ohranjeni vse v naš čas. Za zgled nekaj značilnosti iz prekmurščine (*Vöre krsztsánszke krátki návuk*, po Slovenska zvrstna besedila 1982, 476): *fálí, lu°bléni, Literán, vesenyà* (Red), *Bogà/zvità, vo°dáno, po nyegovi Apostoláj, zapířzàno, ití, nyè, pířzma, vcsís, zametávas, tí, Bogá, Du°há, vadlu°fes, sluzis, vo°rovaò, šterómi, lidje, řztálno, 'živés, zafzlu°/zenyà, řcses, Buog je kluf cse králesztvanej nyemi vrauke dáò, řze zovés*.

2.6 Osrednji slovenski knjižni jezik je od srede 19. stoletja postal vseslovenski (kot rečeno z izjemo za Rezijance in preprostejše Beneške Slovence).

2.7 Iz 19. stol. omenimo izrecno pridružitveno izjavo (Škrabec) štajerskih in koroških Slovencev k osrednjemu, tj. vseslovenskemu knjižnemu jeziku, v začetku 20. stoletja (po 1920) pa so to via facti storili tudi Prekmurci.

2.8 Tudi revije kot Zvon, Ljubljanski zvon, Dom in svet, Kres, tudi Janežičev Slovenski glasnik, so postali glasniki vseslovenskega knjižnega jezika od druge polovice 19. stol. naprej.

2.9 K uveljavitvi osrednjeslovenskega knjižnega jezika kot vseslovenskega je veliko prispevala tudi tedanja naša država, ki je osrednjo slovenščino obravnavala kot uradni jezik za Slovence (zasluga Mateja Cigaleta in Franca Miklošiča).

2.10 Kot moderna slovenščina se šteje slovenski knjižni jezik od konca 19. stoletja (literarna smer moderna, npr. Cankar, Župančič), še zlasti po letu 1918, ko se je Slovenija izločila iz avstro-ogrskega državnega okvirja, in še zlasti kot »dežela«¹ Dravska banovina, v kateri je slovenski knjižni jezik opravljaj vse vloge razvitih jezikovnih skupnosti: v I. Jugoslaviji z izjemo v vojski (poveljevanje, izobraževanje, učna literatura); podobno je bilo tudi v II. Jugoslaviji, na koncu katere je slovenščina 1991 postala tudi državni jezik. (Brez potrebe ga nekateri odtlej imenujejo nacionalni jezik.)

3 Zgodovina govorjenega knjižnega jezika

3.1 Negotovost v izgovoru

Že v 16. stoletju se je P. Trubar zavedal, da se slovenščina ne da natančno zapisovati ne z gotico ne z latinico. Zlasti sičnika *s* in *z* sta se na začetku zapisovala nerazlikovalno (bodisi s črko *s* ali *f*), enako seveda priporniška *š* in *ž* s *sh* ali s *fh*, poleg tega pa so se ti nezvočniki premenjevali po zvonečnosti, kakor tudi preostali nezvočniški pari, npr. *k – g*, *p – b* idr. (prim. [*grov gre*], [*enadžba*], [*γ godu*]). Tudi jezičnik *l* je včasih imel fonološko nasprotje (navadni, »evropski«² ali čisti, *l* pred sprednjimi samoglasniki, t. i. trdi *l* pred nesprednjimi). Poleg tega je obstajal še mehki *l*, tako da smo imeli stanje *dali – dala – dal' a dal' i*. In črka <*j*> se je mešala s črko <*i*>, črka <*v*> pa s črko <*u*> (kakor se je podobno v grščini glas /*s*/ pisal kot /*δ*/ ali s /*ç*/, npr. σοφος) za latinično /sofos/.

Te Trubarjeve težave je v veliki meri odpravil že Sebastijan Krelj: glas *s* je zapisoval s *f*, glas *z* pa s črko *s*, in temu primerno tudi šumevca *fh* in *sh*. Glas *c* je Trubar po nemškem pisal s *z*, in tako tudi šumevec *č* kot *zh* (Kreljevo razločevanje mehkega *č* se za slovenščino ni dalo sprejeti). Ni pa Krelj rešil nasprotja med *ll* in *l'*. Pač pa je po cirilici in glagolici rešil tudi težavo med drsnikom /*v*/ in samoglasnikom /*u*/; Bohorič pa je prispeval še razlikovanje med /*j*/ in /*i*/ v smislu, kakor imamo to še sedaj v knjižnem jeziku. Sicer je za soglasnike veljalo pravilo, da se premene po zvonečnosti praviloma niso zapisovale, ampak se je pisala črka za fonem z obliko pred samoglasnikom

iste besede, torej po /mlada/ tudi /mlád/, po /sladek/ tudi /slad/ ali /sladka/. Pozneje je bilo premenjevanje po zvonečnosti sprejeto tudi v pisavi predloga *z* (*s* pred vsemi nezvonečimi nezvočniki), in po zgledu na to še predpone *z-/s-*.

Razlikovanje med *l/l* in *l'*, in enako med *n* in *n'* pa se je deloma reševalo z diakritičnimi znaki, tako da se je mehki *l* zaznamoval s tremajem na sledečem mu samoglasnik, npr. *lúdi*, končno pa se je mehki *l* (in enako mehki *n*) zaznamoval s sledečim mu *j*, torej *lj*, *nj*, kar pa se je deloma enačilo z dvoglasjema *lj* in *nj*, kakor ju imamo npr. v or. ed. samostalnika *soljo*, *dlanjo*, kjer *lj*, *nj* ne zaznamujeta mehkega *l*, *n*, ampak sklop *l/n + j*. To razlikovanje med *lj* kot mehkim *l* ali *lj* kol *l + j* se je sicer še vzdrževalo v teoriji (Škrabec, pa celo Slovenski pravopis 1962), danes pa je črkovna zveza *lj* realizirana v govoru samo kot [lj] pred samoglasnikom oz. kot [l] ne pred samoglasnikom. Podobno je z *nj*, npr. *sanja*, *dlanjo* – *sanj* ≠ *dlan*.

Velik problem za knjižni jezik je prinesel razvoj trdega *l* ne pred samoglasnikom v *u*, kakor imamo npr. *kol -a* = [koʉ – koła] v nekaterih narečjih še ohranjeno, knjižno pa je [koła] zamenjano s [kola]. Kdaj se pisni *l* ne pred samoglasnikom izgovarja kot [ʉ], si je pa treba kategorije kar zapomniti, kjer je še omahovanje, pa sistemu pomagati do zmage.

Poseben problem je tudi s knjižnim naglaševanjem. Za slovenski knjižni jezik je značilno dvojno naglaševanje: tonemsko na dobri polovici ozemlja, jakostno (dinamično) na drugi. Konkretno naglašujejo tonemsko pretežno na Dolenjskem in Gorenjskem, seveda tudi v Ljubljani, pa na zahodnem delu Koroške (danes v Avstriji), pa na severnem delu Primorske ob Soči in v nadiškem in terskem narečju. V Beli krajini je tonemski le severni del.

V šolah in v slovaropisju se več pozornosti posveča jakostnemu naglaševanju, vendar naj bi se nikogar ne sililo, da bi opuščal tonemskost, saj je od nje odvisna tudi stavčna intonacija. V slovarjih je tonemskost kot edino zaznamoval Pleteršnik (1894, 1895), saj je jakostni naglas iz tonemskega izpeljiv; obojno naglaševanje je prvi prinesel A. Gröbmingo in drugih Slovensko-srbohrvatski slovar I, 1950 (tonemsko naglaševanje v njem je Breznikovo), za njim pa je obojno naglaševanje najti v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (1970–1991); ta tonemskost zaznamuje v okroglem oklepaju na naglašenem samoglasniku in t. i. zloženem *r*, od koder ima to potem tudi Slovenski pravopis 2001.

Deloma je problem tudi s kolikostnim nasprotjem v knjižnem jeziku: naglašeni samoglasniki so v ogromni večini dolgi v katerem koli zlogu besede (*m'la:d*, *ju'na:ki*; *li:pa*, *h'ru:ška*, *'ve:rovati-ujem*), kratki naglašeni samoglasniki pa so možni načeloma le v zadnjem ali edinem zlogu: (*zač'nem*, *b'rat*), ko gre za polglasnik pa tudi na katerem koli zlogu (*pes* [pəs], *'temen/te'men* ipd.).

Zapisi tonemskosti so lahko različni: Škrabec *bra' t bra'ta*, *ma'st*. Pleteršnik *brät bráta*, *mâst*, SSKJ *brät bráta*, *mâst*, *mègla*). Tudi nosilci naglasa so lahko različno zaznamovani: izjati *ę* pri Škrabcu kot *ê*, v Pleteršniku kot *ę*; v SSKJ *ę* zaznamuje samo ozkost (tako tudi pri *o*) itd.

Vprašanje slovenščine kot govorenega jezika (prilikovanje, pošumevljanje, fonema *v* ali trdi *l*, samoglasniška redukcija) se je gotovo postavljalo ves čas, ki je besedilno dokumentiran, npr. že v Brižinskih spomenikih (Glagolíte pa nás rédka slo-

vesà). Že na začetku knjižnega izročila je Trubar (Abecedarium 1550) opozarjal na izgovor svoje knjižne zapisane slovenščine, npr. da se črka *l* včasih izgovori »debelo« po bezjaško, ali da je črko *h* treba brati, kakor izgovarjajo Nemci svoj *ch*, in samoglasnike (»štímavce«) »po šegi našega jezika«, ker da »štímavce vsak jezik oli dežela dr/ə/gači izgov/arja/«. Natančnejša določila nekaterih stvari glede zapisa in izgovora smo omenili tudi že pri Krelju. Marko Pohlin pa je 1768 prvi ugotovil, da ima knjižna slovenščina 8 samoglasnikov (tako beremo pri Kopitarju 1808), ker sta nato distribucijsko utrjevala Kopitar in Metelko (drugi 1825), Metelko celo z željo, da bi se med *e*-ji od drugih dveh (*e*, *ɛ*) črkovno ločil tudi jat. Tako so glasovje knjižne slovenščine lahko kar istrezno razločevati ne le Slovenci, ki niso bili z dolensko-gorenjskega področja, ampak tudi tujci (glede teh je Trubar sicer menil, da se npr. Nemci tako in tako ne bodo tega naučili, Slovenci pa da v glavnem to znajo že sami po sebi).

Zlasti v 17. stoletju se je precej spremenila naravna govornica tudi osrednjih Slovencev (zaradi prehoda trdega *l* v *u*, če ni bil pred samoglasnikom (*dał, volk* > *day, vojk*), na Koroškem in Gorenjskem in še kje pa tudi pred zadnjimi samoglasniki (*kobiła* > *kobiya*). Poleg tega se je tedaj močno uveljavil tudi samoglasniški upad (redukcija), ko so kratki *i*, *u* in jat postali polglasniki in kot tako tudi izpadli. npr. *dělati* > *delatə* > *dělat*, *sit* > *sət*, *pustiti* > *pəstītə* > *pstít*.

To stanje je skušal normirati zlasti Pohlin (*kokər* < *kakor*, *blu* < *bilo*, *use* < *vse*, *voli* < *volji*, *besedəce* < *besedice*, *matə* < *mati*, *kadər* < *kadar*, *prov* < *prav*, *movsti* < *molsti* ipd.).

V drugi polovici 19. stoletja je teorijo govornega knjižnega jezika zgradil Stanislav Škrabec, menič, da je treba do določene mere upoštevati knjižno izročilo od 16. stoletja, sicer živo dolensko govornico, v tem in onem prilagojeno knjižnem jeziku: *e' i' e o' u o e ə* poleg *i e a o u*, v pisanju soglasnikov pa zapis variante morfonema, kakor se govori pred samoglasnikom, npr. *sladka*, *slad* ker *sladek*, *siv* ker *siva* in celo *dal* ker *dala*. V primeri s Pohlino torej *bilo*, *vse*, *volji* (z [l¹], ne z [lj]), *pri*, *mati*, *besedico*, pač pa *kakər* za *kakor* in *kədər* za *kadar*. Velik problem slovenskega knjižnega jezika je nesprijemanje nekaterih rezultatov razvoja slovenskega glasovja po 16. stol. Od 19. stoletja sem je zavračanje dvoustničnih variant fonema /v/, namreč [u] za samoglasniki, [w] ali [ʍ] ne ob samoglasniku, [v] pred samoglasnikom, še zlasti pa kot zamene prvotnega trdega *l* z [u] v položaju VIC oz. na koncu besede), t. i. elkanje. Drugi problem so nezložni predlogi *k*, *z*, *v*, prva dva s pisnima variantama *h* in *s* ipd. pri drugih, kar zaradi upreproščanja rojeva edino varianto vsakega izmed njih v podobi *kə*, *zə*, *və* ipd; proti čemur se bojuje normativno pravorečje. Zlasti se zametuje v praksi govorjenja *u*-jevska varianta predloga *v*, čeprav je za knjižni jezik povsem legitimna.

Deloma so v govornem knjižni slovenščini problemi z naglasnim mestom pri večzložnih besedah. Tako je npr. zavračanje tipa *posūšil* glagolov na *-íti -im*, čeprav je tip *posūšil* predpisan v SP 1962, v SSKJ in SP 2001. Drug tak tip je naglaševanje *dvánajst* nam. *dvanájst* (prva varianta v SSKJ sicer dovoljena). Naglaševanje *dvánajst* je po vsej verjetnosti po zgledu nemškega *dreizehn*, *vierzehn* oz. hrvaškega *trínaest*, *pétnaest*, ki pa dejansko kažeta na slovensko *trinájst*, *petnájst*. Takó imamo probleme še z marsičim drugim. Tako je npr. zavračanje kolikostne razlike pri naglašanih samoglasnikih v zadnjem ali edinem zlogu (pa verjetno tudi v primeru *kákšen* – vprašalnost

in *kákšēn* – poljubnost). Ali prenašanje kakovosti naglašanih *e*-jev in *o*-jev iz im./tož. ednine v druge sklone (prvi so v knjižnem jeziku kratki): *sklêp*, *odhòd* in nato *sklêpa*, *odhòda*. Delno se tudi ne upošteva eno- nasproti dvo- in večnaglasnosti pri pravih sestavljenkah: *pòdodbòr*, *àmorálen* (SP 1950), ali pri brezpriponskih zloženkah (*ávtoгарáža*), ali pri zloženkah z glavnim števnikom v prvem delu (*pétjezičen*). (Prvo že v SP 1962 [ádúr], v SSKJ pa *àmorálen*).

Nekako sprejeto je tudi, da je končniški naglasni tip *a*-jevske sklanjatve neobvezen v korist nepremičnega naglasa na osnovi, torej *têma* -*e* namesto *temâ* -*è*, enako mešani tip *vòda* *vodé* v *vòda vòde* itd. ali *mlád* -*a* -*o* namesto *mlád* -*a* -*ó*. Kako pa je to v jezikoslovnih priročnikih? V SP 1950 imamo *vòda* -*e* -*i*, pod 2 pa -*é* itd.; v SP 1962 *vòda* -*é* in -*e*, v SSKJ pa že *vòda* -*e*, tudi -*é*. V govorni jezik vdira tudi po nemščini in/ali hrvaščini uravnano naglaševanje priimkov na prvem zlogu kot. *Óblak* -*a* ali *Kòvačič* -*a* namesto *Oblák*, *Kováčič*. To je nekak beg od govora slovenskega ljudstva in znamenje meščanskosti.

Moderna sporočajska tehnika (radio, televizija, telefon, zlasti brezžični) krepijo pomen govornega jezika, pritegujoč v javno sporočanje zmeraj več ljudi, to pa tudi taktih, ki knjižnojezikovno niso dovolj kultivirani. Tako se včasih zdi, da strogi pravorečni sistem v javnosti ni dovolj podpiran, tj. da se javno govoreči ne zavzemajo dovolj za kulturo govornega knjižnega jezika za celotno območje slovenščine.

Po drugi svetovni vojni se tudi še povečuje pritisk angleškega govornega jezika na slovenski knjižni jezik, zlasti prek prevzetega besedja iz angleščine, tako da se zdi, da je mnogim javno nastopajočim precej več za pristno angleško govorno obliko prevzetega besedja kakor za njegovo prilagoditev slovenskemu glasovju (in deloma celo v stavčni fonetiki).

Ker sedaj javno govorno nastopa veliko več ljudi, kakor jih je bilo v preteklosti, se bolj čuti tudi narečna razčlenjenost slovenskega knjižnega jezika. To bo tako ostalo še kar dolgo, preden bomo vsi slovensko govoreči svoj knjižni govor obvladali tako, kot se nam zdi, da svojega obvladajo govorniki t. i. velikih jezikov, npr. Nemci, Angleži, Italijani in pač tudi Španci. Pokrajinske variante govora so pač dopustne, dokler ne ogrožajo norme uradnega državnega jezika in javnega vsedravnega sporočanja.

4 Pravopis

Zapisovanje slovenskega jezika je bilo dolgo časa naslonjeno na pisave jezika nemškega državnega okvira. Tako so Brižinski spomeniki zapisani v »minuskularni pisavi, dedinji karolinške minuskule« (BS 2002, 18), v bistvu torej v latinici svojega časa. Posebno obliko je v BS I imela črka za glas *s*, namreč *z*, z zgornjim delom segajočim nad črto srednjice, dolgi *f*/pa je bil znamenje za šumevca *š* ali *ž*; črka *t* je bila kot grški *tav* (torej ne segajoč v nadsrednji prostor vrstice), v zvezi z dolgim *es* (tj. *f*) pa je bil *t* podaljšan do iztega zgornjega dolgega *es*. Že drugi naš spomenik (Celovski/Rateški) je pisan v gotici /teksturi), in enako Stiški, 50 let mlajši, prav tako pa tudi Starogorski čisto s konca 15. stoletja. Tudi Trubarjevi prvi dve knjigi iz leta 1550 sta pisno gotiški, od 1555 dalje pa je Trubar (in za njim vsi drugi) pisal v latinici, gotica je imela le še pomožno vlogo v kakem besedilu z latinico. Trubarjev črkopis smo že označili, prav tako

smo opozorili na poznejše izboljšave te prvotne pisave (Krelj, Bohorič itd.). Bohoričica je po 1584 ostala v glavnem nespremenjena do srede 19. stoletja, seveda pa se je niso vsi rigorozno držali. Pohlin je z okroglim *s* pisal glas *s*, kakor je bilo to v latinščini, prekmurski pisci pa so (1715 in dalje) uporabljali ogrico, piščoč glas *s* z dvočrkjem *sz*, sam *s* pa jim je zaznamoval glas *š*. In še marsikaj drugega je bilo neknižno glede na slovensko osrednjo knjižno pisavo. Dajnkova in Metelkova reforma pisave 19. stol. se po zaslugi cerkve in konkretni akciji zlasti Prešerna in Čopa ni uveljavila; vsi pisci so se vrnili k bohoričici, ta pa je bila v 40. letih 19. stoletja zamenjana s t. i. gajico, v bistvu slovenico, le da so se odpravila dvočrkja (*sh*, *fh*, *zh*), tako da je sičnik dobil Obrnjeno strešico, črka *z* pa je zaznamovala glas *z*, glas *s* pa je dobil za zapis črko *s*, tako da so se pisali šumevci kot *č*, *ž*, *š* (obrnjena strešica, po češko haček).

Prva slovensko pravopisna knjiga se je pojavila šele konec 19. stoletja, leta 1899, tj. potem, ko je bil leta 1894 oz. 1895 končan veliki Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar, na katerega se je ta pravopis (Franca Levca) v marsičem naslanjal. SP 1899 je imel A Pravila (3–124) in B Slovarček (125–16) ter na koncu 2 str. Kazala.

Ta pravopis ima v Pravidlih kar 6 tematskih delov, namreč: Glasoslovje, Oblikoslovje, Debloslovje (= besedotvorje), Besedni red v stavku, Pravopisna pravila in Ločila. Ta zadnji del obravnava črke, nato izgovor črke *l*, delitev glasov (samoglasniki in soglasniki), premene samoglasnikov, premene soglasnikov (to dvoje je oblikoglasje). Slovar ima samo enobesedne iztočnice (kdaj tudi podiztočnico) kot npr. *birič birička biriški* in še kake osnovne oblike (npr. *bramor*, *rja*) in kaj iz frazeologije (*Bog – za Boga svetega*, veliko podiztočnic ima npr. *dan*). Po potrebi je zapisan tudi naglas (*glas*, *glása*, *glasú* ali *kozèlc kozelcà*).

Nekatere oblike so zakrižane (tj. prepovedane), npr. *Dunaj* († *Beč* hs). V glasoslovju med samoglasniki nista obravnavana dvojca (tj. ozka in široka) *e* in *o*. Kratice (navedene na str. 101–102) se v slovarju ne navajajo. V ta pravopis tudi ni prodrlo Škrabčevo razlikovanje dvojnih ozkih *e* in *o*, polglasnik se je pisal z *è*, trdi *l* s prečrtano poševnico (*ł*), kar vse je Pleteršnik razločeval tudi v tisku.

Pred 1894, 1895 so se navajali pravopisni odstavki v uvodih knjižnih besedil, tako že v 17. stoletju.

Publikacija Slovenski pravopis torej že v prvi izdaji ni bila goli pravopis, ampak priročnik, ki naj bi piščočega reševal iz vseh možnih zadreg, do katerih prihaja, ko se piše kako besedilo. Samo ali pretežno samo pravopis je bil še najbolj Breznikov iz l. 1920, ta je tudi najmanjšega obsega (104 str. malega formata), od Breznik-Ramovšovega pravopisa 1935 (1937, 1938), (preko pravopisov 1950, 1962 pa do 2001) pa so se pravopisi neprestano debelili, čeprav so jim bili glavni avtorji različni: SP 1950 Fran Ramovš in Oton Župančič, 1962 Anton Bajec in Jakob Šolar, 2001 Jože Toporišič et. al. Bili so torej kakor naš prvi SP 1899 ne le pravopisi, ampak tudi pravorečja, stilistike (zlasti v slovarju), besedila in deloma skladnja, ves čas pa tudi informatorji o problematiki prevzemanja besedja v slovenski knjižni jezik iz drugih jezikov (in deloma iz narečij).

Običaj je, da ob izidu vsakega slovenskega pravopisa (izjema je menda le SP 1920) izbruhne hudo polemiziranje o nekaterih določilih, npr. ob pisavi *bravec* ali *bralec*, *bralca* ali *bravca* 1899 in 1962. Slovarski del pravopisa je sedaj sorazmerno zelo obsežen, v medsebojnem razmerju tak: 1899 125–165, 1920 32–104, 1935 1–300, 1937 33–234, 1950 57–931, 1962 93–1034, 2001 303–1805.

Besedje v slovarskih delih pravopisov je različne zvrstne in stilne vrednosti. Za nenevtralne enote se uporabljajo posebne oznake. V primeri s Slovensko-nemškim slovarjem M. Pleteršnika, ki je imel okrog 80 raznovrstnih oznak, ima prvi SP iz l. 1899 v slovarju komaj katero, npr. križec za za knjižni jezik nesprejemljivo, SP 1920 jih ima 7 za izvorni jezik prevzemk in 2 (preneseno, preprosta raba) za stil in križec za nesprejemljivo (ti križci pa so v slovarju kar zelo pogostni), npr. *ceha* (nem.) zapitek †. SP 1938 ima menda samo enačaj za boljše, npr. *čitati* = brati, namesto oznake križec pa se knjižno nerabne ustrezne enote kar izpuščajo ali pa se jim dopisuje † († *šarlatan*, † *šarža*), medtem ko je † *predsoba* iz SP 1899 v SP 1938 kar *predsoba*, *šarlatan*. SP 1950 spominja na Pleteršnika, le da ima vsega več: oznak za področja je okrog 50, za jezike okrog 30, stilne oznake pa so: humoristično, ironično, klasično, poudarjeno, preneseno, umetnostno, zaničljivo, nedovoljeno za knjižni jezik, pogojno dovoljeno za k. j., pomensko enako. SP 1962 ima okoli 90 tematskih oznak, okrog 35 jezikovnih, stilne pa so: domače, po domače, ironično, literarno, narodno, ljudsko, navadno, poudarjeno, preneseno, starinsko, vulgarno, zastarelo, zaničljivo – skupaj 15 enot. Že čez 8 let so bile razširjene oznake v SSKJ 1970, tokrat v več skupinah, skupno naslovljene kot kvalifikatorji: slovničnih 9 enot itd. SP 2001 ima pasus Oznake in zvrsti, stil in drugo, skupine oznak (str. 128–134) pa so: socialnozvrstne 13, funkcijske 8, splošne normativne 7, čustvenostne 13, časovne 3, pogostnostne 2, posebne 7.

Iztočnice v slovarjih slovenskih pravopisov sprva niso vse onaglašene. Take so šele v SP 1935 (ne pa tudi v obeh malih izdajah l. 1937 oz. 1938), seveda so naglašene tudi v SP 1950 in 1962 ter 2001. V SP 2001 je dodan tudi tonemski naglas (kakor v SSKJ, le da je vse novo besedje, zlasti pa vse lastnoimensko bilo treba zaznamovati prvič). V SSKJ podiztočnice nimajo tonemskega naglasa, npr. *húd -a -o* in *-ó (û ú)*, pa samo *hudó* in *húdi -a -o* (brez tonemskega dodatka) v SP 2001 pa so otonemljene tudi podiztočnice.

5 Slovarstvo

Prvi večji seznam slovenskega besedja je sestavil J. Dalmatin l. 1578 v Biblije, tu je vsiga Svetiga pisma v prvem delu /.../, v Bibliji 1584 pa je natisnjeni (od Bohoriča spopolnjen) Dalmatinov Register nekaterih besed, katere kranjski, koroški, slovenski ali bezjački, hervatski, dalmatinski istrianski ali kraški se drugači govore.

Bohorič ima v svoji slovnici *Arcticae horulae* /.../ 1584 več list besedja po besednih vrstah: imenske (= samostalnike in pridevnike) po spolih. Te slovarčke iz AH in Biblije je Jože Stabej posebej izdal urejene po slovenskih abecednih iztočnicah in po sedanjem črkovnem zaporedju začetnic (1971, 1976) v izdajah R. Trofenika, dostopni sta ti 2 deli tudi separatno.

Pravi slovar, ki je upošteval tudi slovenščino, pa je v 16. stol. podal Hieronim Megiser: *Dictionarium quatuor linguarum*, 1592, npr. enota z iztočnico *Bruder* in ustreznica mi v lat. *frater*, kranj. *brat* in it. *fratello*, *germano* (Deutsch, Latiné, Windisch, Italicè). Ta slovar je l. 1967 preobrnjeno na slovenske iztočnice izdala Annelies Lägroid kot *Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch. Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592*. J. Stabej pa je podobno izdal Megiserjev slovar The-

saurus Polyglottus: Dictionarium Multilinguae: ex quadringentis circiter /.../ nationum linguis, dialectis, idiomatibus /et/ idiotismis constans iz l. 1603 skrčeno z naslovom Slovensko-latinsko-nemški slovar, 1977.

S temi slovarskimi deli s slovenščino v iztočnicah se ustvarja osnova za raziskovanje zgodovine slovenskega besedja po slovarjih, posebno še zato, ker imamo take slovarje sedaj tudi za slovenska predknjižna besedila od Brižinskih spomenikov naprej. Za brižinske spomenike je podal Index vseh besed v njih že l. 1896 Václav Vondrák v knjigi Frisinské Památky /.../, zatem Jože Pogačnik 1968 v Freisinger Denkmäler (Glossar – soavtorja K. Gantar in A. Žgur, npr. *nebo; caelum; Himmel*. V izdaji Brižinskih spomenikov l. 1993 (Ljubljana) je slovar prispeval Janez Zor (s sodelovanjem F. Jakopina in T. Logarja). Vsa besedila slovenskega pismenstva po Brižinskih spomenikih je l. 1998 izdal in opremil z abecednim zaznamkom oblik Nikolai Mikailov v svoji knjigi Frühslowenische Sprachdenkmäler, na koncu pa za vsa besedila dodal skupni Abecedni zapis besed.

Drug tak važen slovar kakor oni iz 1592 je rokopisni Dictionarium Latinocarniolicum (1680–1710) Matije Kastelca in Gregorja Vorenca; obrnjena verzija s slovenskimi iztočnicami je Slovensko-latinski slovar, spet delo Jožeta Stabeja v knjižni izdaji Majde Merše in Franceta Novaka 1997, 599 str. Za zgled: *apno* s, calx, cis, apnu; maceria depulsa, en suh pres apna syd. – Kakor pripominja J. Stabej: Za Bohoričem je prvi slovar, ki ima slovenske iztočnice, Pohlinovo Tu malu besedishe treh ječikov, 1781, npr. *Brat*, a, m. | Bruder | Frater. S Kastelčevim slovarjem si je pomagal tudi Hipolit, ki je sicer v tem času (18. stol.) sestavil najobširnejši slovar slovenščine.

Zanimivo je, da imamo iz tega časa že tudi prvi neke vrste etimološki slovar slovenščine: Glossarium Slavicum, 1792, Marka Pohlina; ponovna izdaja je iz l. 1973, R. Trofenik. Za zgled: *Jem*, ječjti : lat. edo, es, est; germ. effen; Iřland. gefta; *Lep*, a gr. λεπω, decortico: λεπιός gracilis. Nedolgo za tem v 19. stoletju ima svoje vrste slovar Urban Jarnik: Versuch eines Etymologykons der Slovenischer Mundart in Inner Osterreich, 1832, npr.: *I-dem*, řhel, i-ti, gehen, *po-j-dem* fut. Das radicale *i*, wie im Lat. *i-tum*, *i-tu*, *i-re*. St. *idem* gew. *grem*. Temu sledijo sestavki *u-i-dem*, *v-ni-dem*, *po-j-de*, *na-j-dem*, *is-naj-dem*, *s-na-j-dem* se itd.

V Miklošičevem delu Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache, 1886 (ponatis Aalen 1963), je seveda upoštevana tudi slovenščina (nsl.). In ko smo že pri etimologijah, povejmo še, da za tem dobimo etimološki slovar (dopolnjen s kazali v V. knjigi od Frana Bezlaja: Etimološki slovar slovenskega jezika A–J 1976, K–D 1982, P–S 1995, ř–Ž 2005 (3. in 4. knjiga s sodelovanjem Marka Snoja in Metke Furlan). V poljudnejši obliki je vse ustrezno besedje etimološko zajel M. Snaj: Slovenski etimološki slovar, 1997, 2003 (Druga pregledana in dopolnjena izdaja). Od F. Bezlaja imamo tudi zanimivo lastnoimensko delo Slovenska vodna imena, I 1956, II 1961.

Pa se po tej »etimološki« zastranitvi vrnimo k splošnemu slovenskemu slovaropisju. Od 30. let pa do konca 50. 19. stoletja je izšlo več praktičnih slovarjev, pretežno slovensko-nemških in morda še bolj nemško-slovenskih. Glavna avtorja sta bila řtajerec Anton Murko (Slovénsko-Nemški in Nemško-Slovénski ročni Besédnik, oboje 1833, zgledeval se je po Gutsmanovem slovarju), drugi pa je bil Korořec Anton Janežič (Popolni ročni slovar slovenskega in nemškega jezika, Nemško-slovenski del 1850,

Slovénsko-némški del 1851, zgledeval se je po Murkovem slovarju), v 2. izdaji nemško-slovenskega dela 1867 je leksikografsko zelo napredoval. Za Slovensko-Nemški del v 3. (1892) in 4. (1908) izdaji je po Janežičevi smrti skrbel France Hubald (Anton Janežičev slovensko-nemški slovar). Že po izidu Pleteršnikovega slovarja je prav odličen priročnik (902 str. slovarskega besedila, temu pa so sledili še dodatki: Nekatera zemljepisna imena, 903–920 – teh si je že v Pleteršnikovem slovarju želel Stanislav Škrabec –, pa Moška in ženska imena (921–924) ter občnoimenski Dodatek (925–944). Občnoimenske iztočnice so onaglašene, lastnoimenske pa po potrebi. Odličen slovar za praktično rabo.

Veliki nemško-slovenski oz. slovensko-nemški slovar je financiral ljubljanski knezoškof Anton Alois Wolf: prvega (Deutsch-slovenisches Wörterbuch, I A–L 1860, XIV + 984 str., II M–Ž 1860 985–2012 str.) je uredil Matej Cigale (II. del ima na str. 1980–1983 Dostavke in popravke, nato 1984–1997 Moške in ženske imena, 1988–1989 Spisek nekterih zgodovinskih oseb in 1989–2012 še spisek nekterih zemljepisnih imen). Slovenske ustreznice k nemškim iztočnicam v tem slovarju niso onaglašene, v I. delu pa je podan historiat slovenskega slovaropisja (III–XIII). Drugi del tega Wolfovega slovarskega podjetja je Maksa Pleteršnika Slovensko-nemški slovar I A–O, 1894 (XVI + 883 str.) z obširnejšim pristopom: Pripomnje str. III–X, Znamenja XI, Kratice (XII–XIX); II P–Ž, 1895, 978 + IX str. Dodatki in popravki. (Reproducirani ponatis iz l. 1974 ima v II še Rudolfa Kolariča spremno besedo Pleteršnikov slovar (VI) str. (Dodeli je še Transliterarno izdajo prvi del A–O, drugi del P–Ž iz l. 2006, uredila Metka Furlan.

Pleteršnikov slovar je sicer prevodnega tipa, vendar je precej besedja tudi opisno v slovenščini pomensko razloženega. Ta slovar v iztočnicah upošteva samo tonemski naglas. V tem ga ne bo posnemal Slovar slovenskega knjižnega jezika (1970–1991), v katerem so iztočnice onaglašene jakostno, tonemsko pa ustrezni samoglasniki in zložni *r* v okroglem oklepaju. Zvezek V tega slovarja ima na str. 1053–1055 Sklepno besedo-Franca Jakopina kot predsednika glavnega uredniškega odbora tega zvezka.

Prvi naš razlagalni slovar je Jože Glonarja Slovar slovenskega jezika, 1936, XVI + 496 str. Zgled: *šivanka* igla za šivanje. Besede niso onaglašene, torej je to korak nazaj v primeri s Pleteršnikom. Uvod v slovarju je kritika pravil v SP 1935. Še dva obsežna slovarja sta v SP 1950 in 1962, z jakostno naglašeni iztočnicami in podiztočnicami, SP 2001 pa ima iztočnice in podiztočnice onaglašene na oba načina, jakostno in tonemsko (drugo po zgledu na SSKJ).

Večji dvojezični slovarji novejšega časa: Doris, Božidar in Primož Debenjak, Veliki nemško-slovenski slovar/ Grosses deutsch-slovenisches Wörterbuch. –1993, 1329 str. Sergej Šlenc, Veliki italijansko-slovenski slovar/Il grande dizionario italiano-sloveno. – 1997, 1296 str. Starejši večji slovar je sestavil France Tomšič: Nemško-slovenski slovar. –4. izdaja, 1980, 989 str. Od l. 2002 imamo tudi Veliki slovar tujk, XVI + 1303 str. Njegov predhodnik je Franca Verbinca Slovar tujk, 1974, prva izdaja 1970, 770 str. Posebne vrste slovar nam je dala Hildegard Striedter-Temps: Deutsche Lehnwörter im Slovenischen, 1963, 256 str. Omenimo še Ericha Prunča Das innere Lehngut in der slovenischen Schriftsprache, 1967, 214 str.

Slovarji so večinoma za slovenski knjižni jezik, imamo pa Slovenci tudi nekaj narečnih slovarjev. Neke vrste mednarečnega slovarja je že Dalmatinov Register v Bibliji 1584 (vendar je tu Dalmatin ob Bohoričevi pomoči beležil tudi medjezikovne

razlike, npr. hrvaške, dalmatinske in kajkavske). V Dalmatinovem Registru iz l. 1578 se take enote le naštevajo, ne da bi bilo zanje rečeno, ali so last »Harvatov« ali »drugih Slovincou«, npr. *Deshela, Semla, Orfagh, Strana* ali *Deizhla, Diuiza, Divoika*.

Pravi narečni slovar je sestavil šele Ivan Tominec: Črnovrški dialekt 1964, Kratka monografija in slovar, 266 str. Slovar ni razlagalen. Njegove iztočnice pa imajo veliko oblik, tudi frazeologemske. – Franc in Vilko Novak sta izdala Slovar beltinskega prekmurskega govora, 1985 oz. 21996 (druga izdaja ima 184 str.). – Ludwig Karničar ima v svoji knjigi Obir-Dialekt in Kärnten (1990, 420 str.) na str. 116–272 slovarski del otonemljen in s prevodi v nemščino, na koncu pa še Wortregister z več kot 6000 leksemi (str. 372–420), z navedki strani, na katerih so obravnavani. Korošci so že pred tem (1980) po trudu Stanislava Hafnerja in Ericha Prunča začeli serijo Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten (354 str.), nato pa v letih 1982, 1987, 1992, 1994 4 zvezke slovarja s skupaj okrog 785 stranmi in nekaj kart. Morda je izšel še kateri zvezek, z nabiranjem gradiva pa se zelo zelo mudi, ker se sedaj slovenstvo na avstrijskem Koroškem naravnost skorajda poslavlja, tako da je na tistem malo ozemlju Koroške v Sloveniji sedaj že več Slovencev kakor na »slovenskem« obširnem zemljepisnem področju v Avstriji.

Zanimiva je knjiga o krajevnih imenih v Italiji Pavleta Merkušja. Slovenska krajevna imena v Italiji. Priročnik 1999, 125 str. Njen italijanski naslov: Toponimi sloveni in Italia. Manuale. Podobni njegovi knjigi sta še: Toponomastika občine Zgonik (1993, 101 str.) oz. La toponomastica del comune di Duino Aurisina (1990, 180 str.). Pobude za take izdaje v našem zamejstvu daje v Sloveniji izdana knjiga Slovenska krajevna imena, 1985, avtorji Franc Jakopin in drugi, 358 str. Za Koroško v Avstriji je Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem izdal knjigo Paul Zdovc (1993, 347 str.), z dodatkom Priloge/Anhang, v katerem dobimo tudi seznam dvojezičnih šol na jezikovno mešanem področju Koroške, pa tudi Državno pogodbo o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije in še kaj. Imenik imen (str. 27–120) odlikuje tudi zaznamba tonemskosti naglašanih samoglasnikov, npr. *Béla* (é) pri Šmohorju. – Začetnik te vrste krajevisja je Krajevni leksikon Slovenije, I–IV iz let 1968, 1971, 1976, 1980, ki je tudi podal strukturo navedb za vsak kraj, namreč: *Plúžna*, v *Plúžni*, *plúženski*, *Plúženčani*, *Plúženske*, tj. ime kraja, mestovni predlog, pridevnik, prebivalec, prebivalka (tu oboje v množini). Metka Furlan pa je izdala celo Odzadnji slovar /slovenskih/ zemljepisnih imen po Atlasu Sveta (1993, 355 str.) Enote zunaj Republike Slovenije so zaznamovane z eksponentno črko, npr. *H* za Hrvaško.

Za konec bodi omenjena še zanimiva knjiga Viktorja Majdiča Razgledi po krajevnih imenih. Slovenska krajevna imena v luči slovnične obravnave (1996, 290 str.).

Odzadnji slovarji občnega besedja. Tipkopsna sta po Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju in po Slovenskem pravopisu 1962. Elfride Mader je l. 1981 izdala Rückläufiges Wörterbuch des Slowenischen, Klagenfurt, 1981, III + 244 str. po Franceta Tomšiča Slovensko-nemškem slovarju, 1966. Ima tudi preglednico Pogostnost pripon (222–225) in še kaj: pogostnost črk in število besed po zadnjih dveh ali treh črkah. Odzadnji slovar slovenskega jezika po SSKJ sta pripravila Milena Hajnšek in Primož Jakopin (1996). Ob SSKJ se obstajali tudi odzadnji slovarji alfabetaarjev za posamezne zvezke SSKJ.

Konkordance: Peter Scherber, Slovar Prešernovega pesniškega jezika, 1977 XXI + 403 str. – Gerhard Neweklowsky: Trubarjev Katekizem. 1550. Konkordanca, Ljubljana 1983, Indeks abecednega zaporedja besed, Pogostostni spiski, 429 str. – Franc Rozman, Konkordance Nove zaveze, A–Ž, 1997, 822 str. – Erich Prunč, Konkordanz der Gedichte und U?bersetzen /von Urban Jarnik/ (Celovec, 1987, Mohorjeva).

Za podatke o dvojezičnih slovarjih sploh (in o terminoloških) prim. Peter Weiss, v Enciklopediji Slovenije 11, 1997, razdelek Dvojezični slovarji v sestavku Slovar. Posebej naj bo tu omenjen Antona Doklerja Grško-Slovenski slovar 1915 (s sodelovanjem A. Breznika in F. Jereta, XIII + 848. str. (Ponatis v Gorici.) – Veliki latinsko-slovenski slovar je bil zasnovan konec 19. stoletja, izhaja pa od l. 1993, šest knjig I–IV, 650 + 730 + 569 + 705 + 728 + 784 str.

Slovarji prevzetih besed. O prevzemanju besed v slovenski knjižni jezik je že v reformacijsko-protireformacijskem obdobju ugovarjanje proti prevelikemu prevzemanju iz nemščine (Sebastjan Krelj, škof Tomaž Hren). Tudi pozneje je bil še večkrat govor o tem (Pohlin, Kopitar). Zlasti v 19. stoletju se je pretirano prevzemalo iz slovanskih jezikov. O tem je zlasti važno pisanje Antona Breznika (npr. Slovenske besede v slovenščini, Čas 1909 (tudi posebni odtis s 46 str.). Pandan k temu je njegovo pisanje Slovenske besede v češčini, slovenščini in poljščini (ČZN 1937, 213–218). V glavnem v tem smislu je problematika Breznikovega pisanja v dveh knjigah, naslovljenih Jezik naših časnikarjev in pripovednikov, 1944, 267 str. (prireديل Jakob Šolar) in Živjenje besed, 1967, 357 + I str. (isti prireditelj). V tem oziru je posebnega pomena že omenjena knjiga Hildebrand Striedter Tempsove Nemške prevzete besede v slovenščini z obširnimi uvodnim delom 1–76 in slovarjem na preostalih straneh do str. 257. Avtorica ima glede tega predhodnika v Kranzmayerjevem delu iz l. 1944.

Annelies Läg Reid je prispevala knjigo prevzetega iz ruščine, Die russischen Lehnwörter im Slowenischen. Die in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts übernommenen Wörter, 1973, 134 str., medtem ko je Irene Wiehl knjiga Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler, 1974, 169 str. (35,5 odstotkov verskega besednega zaklada).

Za konec bodita navedeni dve deli, ki prikazujeta besedje, ki je sicer v evidenci določenega časa, pa ni bilo uvrščeno v Slovar slovenskega knjižnega jezika: Besedišče slovenskega jezika po kartoteki za slovar sodobnega knjižnega jezika zbrane besede, ki niso bile sprejete v SSKJ (1987 I 524 str. + II 633 str.). Spopolnjena izdaja te vrste slovarja je Besedišče slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki, 1998, ur. Ivanka Šircelj-Žnidaršič, 1009 str.

SUMMARY

The article is a survey of the development of Slovene. Slovene language originally means Slavic language. Its prehistory dates to the 1st or 2nd cc. BC, originally in its predecessor, Common Slavic. Slovene is dialectically quite variegated. Its pre-literary, i.e., manuscript, tradition (before 1550), several texts of various dialectal proveniences are attested. The central literary language was called Carniolan (*lingua latinocarniolana*), while the common Slovene language is the term for the language of books of all aforementioned regions in the second half of the 19th century. Modern Slovene is the language from the end of the 19th c. (*moderna* as the literary style, e.g.,

Cankar, Župančič), particularly after 1918, when Slovenia exited the framework of the Austro-Hungary, and particularly in the province of the *Dravska banovina*, where the Slovene literary language performed all of the functions of a well-developed language community. The first Slovene orthographic manual was not published until the end of the 19th century, in 1899, i.e., after the completion of the Pleteršnik's comprehensive Slovene-German dictionary in 1894/95, which was in many respects the basis for Levec's orthography. In schools and in lexicography, more attention is devoted to the place of stress, even if the tonemic accentuation is equally important, as it affects sentence intonation. In addition to bi- and multi-lingual dictionaries, Slovenes also have a monolingual dictionary of Standard Slovene and several dialectal dictionaries.